

ЛАРИСА МАСЕНКО

ЧОМУ ЗАГИНУЛИ
ГОНТИНІ ДІТИ?*Дискурс насильства
в творчості Тараса Шевченка*

У сюжетному розгортанні картин жорстокої міжетнічної боротьби, зображеної в Шевченкових "Гайдамаках", кульмінацією є сцена, в якій Гонта вбиває своїх малолітніх дітей-католиків.

Акцентована в поемі безжальність повстанців і їхніх провідників видалася надмірною і тенденційною навіть соратникам Шевченка. "Драма Ваша - кривава різанина, від якої мимоволі відвертаєшся," - писав П.Куліш у листі до поета.¹

Найвпливовіший же російський критик того часу В.Белінський після публікації поеми оголосив Шевченка графоманом. "Поема наповнена вычурами и замашками, свойственными всем плохим пиитам.., - писав він у рецензії. - Здесь хорошо ругаются, пьют, бьют, жгут, режут, ну разумеется, в антрактах кобзарь (ибо без кобзаря какая уже малороссийская поэма!) поет свои вдохновенные песни без особенного смысла, а дивчина плачет, а буря гомонит..."

У наш час, позначений двоїстим характером культурного розвитку, коли постсоветська переоцінка явищ української культури відбувається з двох протилежних, ба навіть антагоністичних позицій - з погляду українського і погляду російського - колишні імперські інтерпретації творчості Шевченка знайшли своїх численних адептів.

У статтях, автори яких ставлять собі за мету принизити і скомпрометувати поета, сцени насильства в його творчості висувуються як аргумент для сумнівів у гуманістичній основі його світогляду. Для прикладу можна навести статтю "Образ по подобию", опубліковану

минулого року в березневому числі газети "Столичные новости". Стаття, підписана ім'ям і прізвищем Сергій Васильєв-молодший, претендує на певне узагальнення поглядів київських старшокласників на Шевченкову творчість. Як пише автор статті, він "пережив сильное разочарование в Главном Национальном Поэте и Патриоте. Причиной было даже не то, что этот, как нам твердили на уроках, гуманист и космополит чуть ли не сладострастно описывал в своих поэмах истязания и убийства поляков и евреев, но, главным образом, поразивший меня фрагмент дневников (писаных, между прочим, по-русски), где о встрече с отцом он упомянул небрежно, вскользь, зато об отсутствии в дорожной сумке колбасы разразился многословной жалобой".²

І якщо Васильєва-молодшого розчарували в поетові його гастрономічні смаки, а не "сладострастные" описи тортур і вбивств поляків і євреїв, то більшість його однокласників, за словами того ж Васильєва-молодшого, пояснюють нехоть до Шевченкових творів саме надмірністю зображення насильства: "О поэте, "национальной святыне" говорят редко, нехотя и чаще всего без всякого пиетета. "У него что ни стих, так кого-то убивают или насилуют," - обобщил недавно свое знакомство с хрестоматийным набором шевченковских произведений один из моих одноклассников. И это в некотором роде точно отображает отношение к Шевченко многих моих ровесников - его не любят, о его творчестве судят поверхностно и однобоко. Признаюсь, я хорошо понимаю своих друзей".³

Ця і подібні їй шевченкознавчі "студії" демонструють не тільки закриту до сприйняття Шевченка свідомість. Їх надихає агресивна ворожість і прагнення будь що скинути його з п'єдесталу найбільшого українського поета.

Але якщо згадати біблійну мудрість, котра гласить, що святе місце порожнім не буває, то постає питання - а кого "розчаровані" в Шевченкові хотіли б бачити на звільненому їхніми активними зусиллями постаменті Головного Поета українців? Уголос супротивники Шевченка цього імені не називають. Однак помпезність, з якою у східних областях України відзначали торік ювілей Пушкіна, недвозначно засвідчує - звичайно ж його, того, хто "пам'ятник собі воздвиг нерукотворний".

Немає сумніву і в тому, що з точки зору молодших і старших Васильєвих саме Пушкінова поезія, на відміну від Шевченкової, є втіленням гуманності, толерантності і космополітизму.

Безперечно, порівняно з Шевченком, чие слово буквально палає стражданням, болем і гнівом на несправедливість світовлаштування, Пушкінова поезія - взірєць гармонії, грації і вишуканості, а Шевченкове усвідомлення своєї ролі народного будителя і пророка, його заповіт "поховайте та вставайте, кайдани порвіте і вражою злою

кров'ю волю окропіте" не мають нічого спільного з творчою настановою Пушкіна, котрий ставить поета над суєтністю світу: "Ты царь: живи один. Дорогою свободной Иди, куда влечет тебя свободный ум..."

Несумісність світоглядних позицій двох поетів увиразнює порівняльний аналіз історичних поем Шевченка з поемою Пушкіна "Полтава", також присвяченою історичним подіям, що відбувались на території України.

Попри те, що в центрі поеми - полтавська битва, її зображення займає невелику частину твору. Батальні сцени у Пушкіна лаконічні й естетизовані. Майже одночасно з початком зображення бою починає звучати триумфальний мотив перемоги, наперед призначеної російському війську вищими неземними силами: "И бога браней благодатью Наш каждый шаг запечатлен", "явно счастье боевое Служить уж начинает нам", і нарешті - пафосно-переможне: "Ура! мы ломим; гнутся шведы. О славный час! О славный вид! Еще напор - и враг бежит".

Взагалі, битва змальована як радісна, велична подія, як триумф російського війська, приреченого на перемогу, бо його очолює найвеличніший з полководців - російський цар. Царя Петра зображено в поемі в дусі казкового велетня-богатиря. Поетичні характеристики його - апологетично-піднесені: "Россия молодая... мужала с гением Петра"; "Из шатра, Толпой любимцев окруженный, Выходит Петр. Его глаза сияют. Лик его ужасен. Движенья быстры. Он прекрасен, Он весь, как божия гроза". "И он промчался пред полками, Могуц и радостен, как бой". Цар є втіленням божественної сили не тільки для людей, навіть його кінь пишається "могущим седоком".

У непереможній силі Петра не сумніваються і його суперники. Перед самим боем Мазепа виявляє слабкодухість і невпевненість у спроможності свого союзника - шведського короля - здолати царя-велетня: "Но не ему вести борьбу С самодержавным великаном," - говорить він Орликові.

Оскільки в художньому зображенні реальної історичної події Пушкін зосереджується на утвердженні пафосу звияжної перемоги "самодержавного великана", описові влаштованого після битви святкового бенкету він приділяє не менше уваги, ніж зображенню самої битви:

*Пирует Петр. И горд, и ясен,
И славы полон взор его.
И царский пир его прекрасен.
При кликах войска своего,
В шатре своем он угощает
Своих вождей, вождей чужих,
И славных пленников ласкает,
И за учителей своих
Заздравный кубок подымает.*

Як бачимо, під пером Пушкіна Петро I постає надзвичайно шляхетним правителем, велич якого виявляється у милосерді до полонених - "И славных пленников ласкает". У поемі немає й згадки про реальні прояви "милосердя" і ласки російського царя до подоланих, про той кривавий бенкет, котрий він влаштував у гетьманській резиденції - Батурині, де російські вояки вирізали до ноги все населення з немовлятами включно.

Можна констатувати, отже, що художнє зображення історичних подій в поемі Пушкіна далеке від об'єктивності. Всупереч історичній правді, поет естетизує і уславлює завойовницьку політику російських царів, натомість демонізує і оганьблює тих українських діячів, котрі чинили опір російській експансії.

У цьому зв'язку характерне для поемі Пушкіна трактування Полтавської битви як тріумфальної, сповненої радісного пафосу події і відсутність відтворення істинної жорстокої сутності збройного міжетнічного конфлікту і його наслідків - масового кровопролиття, численних людських жертв, що є домінантою Шевченкових "Гайдамаків" та інших історичних творів, у психологічному плані цілком закономірно.

Пушкінова муза славилася військовою потугу імперії і упокорювала мистецьким словом поневолених, переконуючи їх у безцільності і навіть злочинності спроб звільнитися з-під влади "самодержавних велетнів". Шевченкова ж муза кликала народ, цими "самодержавними велетнями" поневолений, повстати проти гнобителів і вибороти свободу - "і вражою злою кров'ю волю окропіте".

Тому сцени Шевченкових козацьких і гайдамацьких учт різко контрастують з картиною царевого бенкету в поемі Пушкіна. Якщо у Пушкіна це свято переможця-завойовника, то у Шевченка - це час колективної помсти поневолених:

*А тим часом гайдамаки
Столи вздовж базару
Поставили, несуть страву,
Де що запопали,
Щоб засвітла повечерять.
"Гуляй!" - загукали.
Вечеряють, а кругом їх
Пекло червоніє.
У полум'ї, повішані
На кроквах, чорніють
Панські трупи. Горять крокви
І падають з ними.*

Шевченко не приховував жорстокості своїх героїв-бунтарів, що повстали проти гноблення, тому що їхня війна, на відміну від завойовницьких воєн російських царів, була визвольною. Вони не зазіхали на чужі землі, а захищали свою.

У "Гайдамаках" поет не тільки зосереджує увагу на кровопролитному характері повстання, а й у певних моментах згущує фарби, гіперболізуючи безжальність повстанців, охоплених жагою помсти, що не знає милосердя й співчуття до жертв і не милує нікого - ні малого, ні старого. Концентрація "пекла" досягає кульмінації у сцені загибелі Гонтиних дітей від руки батька. Уявний акт дітовбивства, в якому поет відійшов від життєвої правди, оскільки реальний Гонта не тільки не вбивав власних дітей, а й милував дітей ворогів,⁴ виявився найвразливішим для критики місцем поеми, навколо якого не відухають су-перечки.

Одна з найцікавіших останніх інтерпретацій мотиву належить Оксани Забужко. У праці "Шевченків міф України" вона пише про поему "Гайдамаки": "В цьому розчленованому-роз'єднаному світі-тілі народу, де Танатос витісняє Ерос, де чоловіки йдуть навприсядки серед гори жіночих трупів, а молодий кидає молоду увечері по вінчанню, "контрапунктне" - бо саме ним композиційно вивершується поема - вбивство отаманом своїх дітей виявляється не чим іншим, як *символом безмайбутності* "проклятого народу", гвалтовним ("Махнув ножем - і дітей немає!") обтинанням міжпоколінневого зв'язку, перспективи "виходу" у завтрашній день, тобто символом на свій спосіб *зупиненого* історичного часу. Не буде перебільшенням сказати, що Гонта стає у Шевченка українською версією Хроноса-Сатурна - міфічного пожирача власних дітей, а криваві "бенкети" набувають значення демонічних пародій на присвячені цьому божеству давньоримські сатурналії. Так що, в кінцевому підсумку, важить не те, "різав" чи "не різав", - важить максимально повно оприявлена міфом ідея звихненості народної судби, метафізичної безвиході, в якій опиняється народ, що впадає в залежність від твореного ним "страшного суду".⁵

Попри незаперечну оригінальність і глибину наведеного тлумачення дискурсу насильства в "Гайдамаках", його все ж треба віднести до дискусійних моментів талановитого нового прочитання Шевченка, що його запропонувала Оксана Забужко.

Безсумнівною є наявність у "Гайдамаках" ідеї звихненості народної долі, однак причини її слід шукати, як нам здається, не в залежності народу від твореного ним страшного суду, а в залежності його від твореного над ним страшного суду, від неможливості "вирівняти" свою долю без кровопролитної боротьби, без вчинення колективного акту помсти й покарання загарбників.

Розрив родового і етнічного зв'язку між Гонтою і його синами - не наслідок, а причина його страшного вчинку. Міжпоколінневий зв'язок Шевченкового героя з дітьми перервано до їхньої загибелі. Їх виховано й покатоличено в польській школі єзуїтів. Діти, отже, належать до табору Гонтиних ворогів. Це підкреслює ксьондз-єзуїт, з яким хлопців приводять до Гонти:

*Ти нас ріжеш - заріж і їх:
Вони католики.
Чого ж ти став? Чом не ріжеш?
Поки невеликі,
Заріж і їх, бо виростуть,
То тебе заріжуть.*

Драма Гонти в Шевченковій поемі в художньо-смысловому плані адекватна драмі Тараса Бульби з повісті Гоголя.

На поверхневому рівні тексту різниця між синовбивством Тараса Бульби і Гонти видається суттєвою, оскільки герой Гоголя карає дорослого сина за свідомий життєвий вибір зради, тоді як Гонта позбавляє життя малолітніх дітей, до того ж народжених у його шлюбі з полькою, що робить їх невинними жертвами міжетнічного конфлікту, а тягар провини за загублені життя покладає таки на батька.

Однак глибинне художньо-смыслові вирішення мотиву синовбивства у Шевченка споріднене з Гоголевим і його слід трактувати не як мотив жертви, принесеної Хроносові-Сатурну, а як жертву, принесену заради порятунку України, яка в поезії Шевченка є ключовим персоніфікованим образом поневоленої Матері-Землі, врятувати яку може тільки діва синівська любов, згуртована боротьба за її визволення всієї народженої нею національної спільноти.

Про це говорить Гонта, ховаючи й оплакуючи дітей:

*Сини мої, сини мої!
На ту Україну
Дивіться: ви за неї
Й я за неї гину.*

Гонта гине за Україну як її захисник, його сини - як майбутні її вороги.

Близький в ідейно-смысловому вирішенні мотив дітовбивства повторюється в поезії Шевченка "Буває, в неволі іноді згадаю". П'ятнадцятирічну дівчину, що стає жертвою колективного згвалтування з боку поляків, батько спалює в хаті разом з насильниками. В обох творах загибель дітей від руки рідних батьків спричиняє зв'язок молодшого покоління з ворожою етнічною спільнотою. Гонтиних синів пов'язує з ворогами духовний контакт, дочка ж героя поезії "Буває, в неволі іноді згадаю" вступає з ними у фізичний контакт. І хоча він здійснюється насильницьким шляхом, поза її волею, сам його факт збезчещує дівчину і відчужує її від своїх.

Цей же мотив відчуження громади від дівчини, котра пережила сексуальний контакт, хоч і насильницький, з ворогами, присутній, але не розвинутий в "Гайдамаках". Повстанці не зважають на прохання Яреми не палити будинок, де перебуває разом з поляками його наречена:

*Залізнице,
Гукни, щоб палили.
Преподобиться з ляхами...
А ти, сизокрилий,
Найдеш іншу.*

У сцені вбивства Гонтою своїх синів, у звертанні ксьондза "заріж їх, бо виростуть - то тебе заріжуть", у словах Гонти "не я вбиваю, присяга вбиває" загострено до останньої межі трагізм кризової доби міжетнічного протистояння.

Змагання з етнічною спільнотою, котра позбавила народ свободи і прагне знищити його як самостійну етнічну одиницю, розширивши свою територію за рахунок загарбаної землі, ставить його в екстремальні умови - він мусить визволитися за будь-яку ціну, бо інакше загине. Найбільшу загрозу несе поневоленому етносові здійснювана завойовником різними способами - і відверто насильницьким, і "мирним" освітньо-культурним - руйнація спадкового зв'язку між поколіннями батьків і дітей.

Асимільоване іншим етносом покоління дітей не тільки поповнює, а відтак зміцнює інший народ. Його сили впливаються у ворожий етнос. Діти стають ворогами батьків, котрі виборюють національну незалежність.

У ситуації смертельної загроженості цілої етнічної спільноти колективний інстинкт самозбереження вимагає від усіх її членів максимальної згуртованості й солідарності і не менш загостреного антагонізму й нетерпимості щодо етносу-завойовника. Це позбавляє окремих її представників права на вибір іншої етнічної ідентифікації, передусім ідентифікації з ворожим етносом, оскільки кожна індивідуальна зрада зменшує шанси цілої спільноти на виживання.

У відомому переказі про Сірка, котрий наказав своїм козакам убити всіх тих звільнених з полону земляків, що не схотіли повернутися на батьківщину, народна пам'ять зберігає історичний факт прояву жорстокості до жертв з'яничарення, продиктованої потребою етнічного самозбереження.

В образі Гонти, що переживає страшну душевну драму через антагонізм родинних почуттів і зобов'язань з вимогами етнічної солідарності, Шевченко втілює цю ж ідею вимушеного необхідністю збереження цілого етносу "відсіканням" тих його членів, котрі перейшли до табору ворогів.

Шевченків мотив дітовбивства слід інтерпретувати у ширшому контексті його поезії. Певні додаткові смисли до тлумачення зазначеного мотиву дає, зокрема, вірш "Гоголю":

*Не заріже батько сина,
Своєї дитини,
За честь, славу, за братерство,
За волю України.*

*Не заріже: викохає
Та й продасть в різницю
Москалеві. Цебто, бачиш,
Лепта удовиці
Престолові-отечеству
Та німоті плата.*

Відданий "в різницю москалеві" син - данина поневолених українців імперії. Нашадків упокорених батьків пожиратиме імперський Молох, женучи їх на нескінченні загарбницькі війни.

Свобода нації варта найвищих жертв - такою є провідна думка Шевченкових творів про козацькі визвольні війни і про гайдамацьке повстання проти чужинецького гніту.

Пролита у визвольних змаганнях кров - це праведно пролита кров, це вибух колективного гніву у відповідь на пережите насильство, гноблення, приниження людської і національної гідності.

У поезії "Холодний Яр", де знову згадано Залізняка й Гонту, відповідаючи офіційним історикам, що славили цареві завоювання і ганьбили українські визвольні рухи, трактуючи гайдамаків як розбійників і злодіїв, Шевченко пише:

*Брешеш, людоморе!
За святу правду-волю
Розбойник не стане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний, не заріже
Лукавого сина,
Не розіб'є живе серце
За свою країну.*

Шевченко жодною мірою не схвалює, тим паче не милується "сладострастно" зображеними в "Гайдамаках" сценами масових убивств. Навпаки, він акцентує жахіття міжетнічної війни, жорстокість стихійного вибуху народного гніву, в пожежі якого гинуть всі члени зненавидженої етнічної спільноти - і винні у насильницьких діях проти підкорених, і невинні, в тім числі жінки й діти. Ці невинні жертви спокутують колективний гріх своїх чоловіків, батьків і братів за зло, вчинене беззахисним жінкам і дітям підневільного народу.

Однак поет недвозначно вказує й на причини кровопролитної масової помсти. Вона є відповіддю на нічим не виправдане зазіхання іншого народу на чужу землю, на пережите насильство, гніт і приниження, що не залишає поневоленим іншого шляху до звільнення, ніж насильницьке вигнання завойовників зі своєї землі.

Історіософську концепцію Шевченка сформульовано і в ліричних відступах у "Гайдамаках", і в оповіді загиблого на війні козака з поезії "Буває, в неволі іноді згадаю":

Не знаю, як тепер ляхи живуть
 З своїми вольними братами!
 А ми браталися з ляхами!
 Аж поки третій Сігізмунд
 З проклятими його ксьондзами
 Не роз'єднали нас... Отак
 Те лихо діялося з нами!

Во ім'я господа Христа
 І матері його святої!
 Ляхи прийшли на нас войною!
 Святиє божії міста
 Ксьондзи скажені осквернили!
 Земля козача зайнялась
 І кров'ю, сину, полилась.
 І за могилою могила,
 Неначе гори, поросли
 На нашій, синочку, землі!

Як і в "Гайдамаках", Шевченко згадує давні часи мирного співжиття- "братання", за його улюбленим висловом, українців з поляками і головним винуватцем міжетнічного конфлікту вважає польського короля, при якому було запроваджено Брестську унію. Отже, першопричину кровопролитної війни між двома народами поет вбачає у виявленій з польського боку релігійній нетерпимості і прагненні уярмити українців, нав'язавши їм силоміць свою релігію.

Ідеалом Шевченка було братнє співжиття народів, про що він писав у передмові до "Гайдамаків": "Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованою останеться навіки од моря і до моря - слав'янська земля".

Але обов'язковою передумовою майбутнього гармонійного слов'янського світу Шевченко вважав національну свободу і рівність народів.

Пушкін також бачив майбутній слов'янський світ об'єднаним, нерозмежованим. Але його візія єдиної Слов'янщини засадничо відмінна від Шевченкової. Якщо для українського поета - це мирне співжиття вільних народів, то для російського - це "влиття слов'янських річок в російське море", тобто досягнення єдності він вбачав в асиміляції інших народів, у знищенні їхньої національної своєрідності і "переплавленні" їх на однорідний російський етнос.

Оскільки жоден народ, що усвідомлює себе окремою етнічною спільнотою, добровільно "вливатися" в інший не бажає, то саме цей, агресивно-імперський, принцип об'єднання народів і потребував розливу кривавих річок.

Однак про це муза Пушкіна, на відміну від Шевченкової, воліла мовчати.

ПРИМІТКИ

- 1 - *Листи до Т.Г.Шевченка*. - К., 1962. - С.54.
- 2 - *Васильєв-младший Сергей. Образ по подобию // Столичные новости*. - Ч. 8. - 2000.
- 3 - *Там само*.
- 4 - *Забужко Оксана. Шевченків міф України*. - К., 1997. - С.108.
- 5 - *Там само*. - С.111-112.

м. Київ

ЧЕРГОВІ ЧИСЛА

У 1-2 числі журналу *Всесвіт* (2001р.) читачі знайдуть знакову публікацію - фрагменти з книжки "Третя хвиля" футуролога Елвіна Тоффлера, який досліджує суспільство майбутнього; п'єсу Юкіо Місіми "Маркіза де Сад"; молоду сербську прозу (оповідання Бранка Анджича "Левиця зализує рани"; Немані Митровича "Сни і долі"; Радослава Петковича "Лицар, пес і чорт"); оповідання-дебют у "Всесвіті" Альфредо Брай Еченіке "Deer in a dream of you"; роман Герд Нюквіст "Мертвим квіти не потрібні"; унікальний "Роман про Ренара" епохи французького середньовіччя у переспіві Віктора Коптілова; розвідку Ігоря Лімборського "Жан-Жак Руссо і русоїзм в Україні"; інтерв'ю-діалог Аскольд Мельничук (США) - Микола Сорока (Україна) "Еміграція, діаспора, література: що показує час?". На обкладинці журналу вміщена репродукція картини Миколи Муравського "Перехід", зміст якої символізує перехід людства у нову добу.

1 (4) випуск (2001р.) інформаційно-публіцистичного бюлетеня *Свята справа* містить актуальні інтерв'ю з заступником голови обласної організації Українського товариства охорони природи П.І.Ломакіним; з директором науково-виробничого підприємства "Еко-Дніпро" Ю.Плавуним; розвідку В.Савчука "Федір Олексієнко : талант і доля". У рубриці "По сторінках Червоної книги України" подано "Червоний список рослин Дніпропетровщини". Чергову сторінку з історії природознавства в Придніпров'ї розкриває Петро Чегорка; традиційно з біноклем і телескопом проводить свої вікенди Пол Бредбір; Р. Новіцький дає відповідь на питання - для чого потрібно вивчати рибальство. Антологія степової поезії представлена поетичними творами Якова Щоголіва, Євгена Маланюка, Володимира Сосюри, Василя Симоненка, Михайла Чхана, Бориса Мозолєвського, Івана Сокульського, Ліни Костенко, Сергія Злущого.